

Гриценко Андрій Петрович,
*доктор педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка
orcid.org/0000-0002-9107-1394
grikand@ukr.net*

Колієнко Анжеліка Анатоліївна,
*асистентка кафедри історії, правознавства та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка
orcid.org/0009-0008-5366-8561
kolienkoanzelika@gmail.com*

ОСОБЛИВОСІ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ТА РЕЛІГІЙНЕ ВИХОВАННЯ В ГЛУХІВСЬКОМУ УЧИТЕЛЬСЬКОМУ ІНСТИТУТІ (1874–1917 РР.)

У статті висвітлено класифікацію джерельної бази з історії Глухівського учительського інституту (1874–1917 рр.) та представлено деякі напрацювання дослідників ХХІ ст. з цієї ж проблеми. Детально проаналізовано специфіку педагогічної освіти, особливості внутрішнього розпорядку здобувачів (тривалість навчального року, кількість часу на відпочинок, дисципліни для обов'язкового засвоєння, контролі знань тощо). Досліджено повсякденне життя студентів Глухівського учительського інституту (1874–1917 рр.), а саме режим робочих днів, побут і матеріальне забезпечення (умови проживання, харчування, одяг, стипендії). Окреслено важливість релігійного виховання здобувачів педагогічної освіти.

Комплексно охарактеризовано вступні іспити до Глухівського учительського інституту (1874–1917 рр.), а також віковий та етнічний склад абітурієнтів. Вивчено місце історичних дисциплін в системі навчальних курсів інституту. Враховано тематичне наповнення освітніх програм з історії, використання карт та атласів, успішність слухачів 1891–1904 рр. Зосереджено увагу на викладанні методики навчання предметів для студентської молоді. Розглянуто тодішні освітні форми і методи, використання інформаційних ресурсів (джерел, хрестоматій) на заняттях з історії. Осмислено результативність педагогічних (аналіз конспектів пробних уроків) та музейних практик для здобувачів закладу. Обґрунтовано основні проблеми підготовки майбутніх педагогічних кадрів Глухівського учительського інституту (1874–1917 рр.). Компетентності випускників порівняно з обізнаностями сучасних вчителів (на прикладі істориків).

Ключові слова: Глухівський учительський інститут, викладання історії, методика, релігійне виховання студентів, професійні компетентності майбутніх учителів.

Hrytsenko Andrii,

*Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Head of Department of History, Law and Teaching Methods
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University
orcid.org/0000-0002-9107-1394
grikand@ukr.net*

Koliienko Anzhelika,

*Assistant at the Department of History, Law and Teaching Methods
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University
orcid.org/0009-0008-5366-8561
kolienkoanzelika@gmail.com*

PECULIARITIES OF THE TEACHING OF HISTORY AND RELIGIOUS EDUCATION IN THE GLUKHIV TEACHING INSTITUTE (1874–1917)

The article highlights the classification of the source base on the history of the Glukhiv Teacher's Institute (1874–1917) and presents some of the achievements of researchers of the 21st century. from the same problem. The role of the mentioned educational institution in reforming the domestic education of future teachers of the 19th–20th centuries is clarified. The specifics of pedagogical education, the peculiarities of the internal routine of the applicants (the duration of the academic year, the amount of time for rest, disciplines for compulsory learning, knowledge control, etc.) were analyzed in detail. The everyday life of the students of the Glukhiv Teacher's Institute (1874–1917) was studied, namely the regime of working days, daily life and material support (living conditions, food, clothing, scholarships). The importance of religious education of students of pedagogical education is outlined.

The entrance exams to the Glukhiv Teacher's Institute (1874–1917), as well as the age and ethnic composition of applicants, are comprehensively characterized. The material and social support of some scientific and pedagogical workers of the institution was considered. The place of historical disciplines in the system of educational courses of the institute is studied. The thematic content of educational programs in history, the use of maps and atlases, the success rate of students in 1891–1904 are taken into account. The focus is on teaching methods of teaching subjects for student youth. The educational forms and methods of that time, the use of information resources (sources, textbooks) in history classes are considered. Effectiveness of pedagogical (analysis of notes of trial lessons) and museum practices for students of the institution has been elaborated.

The main problems of training future teaching staff of the Glukhiv Teacher's Institute (1874–1917) are substantiated. Competences of graduates compared to the knowledge of modern teachers (on the example of historians).

On the basis of historical and pedagogical literature, various aspects of the activities of the Glukhiv Teacher's Institute (1874–1917) are covered, the most important of which are: the opening of the educational institution; professional training of pupils for teaching; everyday life and religious upbringing of student youth; peculiarities of the educational process in history (load, topics, practice); difficulties of teachers regarding the formation of future teachers of schools and colleges; source base and historiography of the researched problem.

Key words: Glukhiv Teacher's Institute, history teaching, methodology, religious education of students, professional competencies of future teachers.

Ціннісні орієнтири, методи організації та зміст навчання періодично оновлюються. Зараз суспільству потрібні компетентні кадри, які готові вчитись упродовж життя. Неможливо розробити якісні системи освіти без аналізу історичного досвіду.

Про відкриття та функціонування перших українських учительських інститутів написали такі вчені: Л. Вовк, О. Глузман, Н. Дем'яненко, І. Кравченко, В. Майборода, Н. Рудницька тощо (Дем'яненко, 2010, с. 4). Різні аспекти діяльності Глухівського учительського

інституту (1874–1917 рр.) осмислили В. Белашов, М. Гурець, В. Заїка, Ю. Нікітін, О. Рудь, В. Ткаченко та інші. Відмітимо, що А. Гриценко, В. Крижанівський, О. Курок найбільше присвятили уваги аналізу методикам викладання дисциплін у інституті, професійних компетентностей випускників, зокрема майбутніх учителів історії (Курок, 2022, с. 12; Белашов, 2014, с. 40–44).

Джерела з історії Глухівського учительського інституту варто об'єднати у 2 групи. Перша – правочинні документи (звіти щодо кількості викладацького складу та вихованців;

розподіл бюджетних коштів) (Глуховський учительський інститут, 1908, риценко, с. 3–25; Отчет, 1894, с. 5–4). Друга – спогади випускників і науково-педагогічних працівників інституту про повсякденність свого навчання/роботи (наприклад, І. Житецького, О. Овчаренка, Є. та І. Полярушів, І. Шкапа) (Овчаренко, 2000, с. 3–9; Житецький, 1900, с. 3–20).

Мета нашого дослідження – висвітлення буденності та релігійного виховання здобувачів освіти Глухівського учительського інституту (1874–1917 рр.); вивчення специфіки фахової підготовки майбутніх учителів, якості навчання студентів закладу; з'ясування компетентностей педагогів з історії та зіставлення з нинішніми; огляд соціального статусу викладачів інституту.

Відмітимо, що відкриття в Україні перших учительських інститутів відбулось у ХІХ ст. 1872 р. Олександр ІІ узаконив Положення про міські училища та вчительські інститути. Відповідно до цього документу мала повноцінно відбуватись ефективна підготовка педагогічних кадрів для подальшої роботи в школах, училищах тощо. 1874 р. офіційно запрацювали одразу два інститути – Феодосійський (січень-лютий) і Глухівський (25 жовтня). Точна дата заснування першого невідома, тому завжди називаються обидва, якщо маються на увазі перші в історії нашої держави вчительські заклади освіти. Ціна побудови приміщення і перебудови інших корпусів для Глухівського учительського інституту становила 29759 рублів. Діяльність закладу регламентувалась Положенням про учительські інститути (1872 р.), Інструкцією про порядок управління учительськими інститутами» (1876 р.). Відомо, що навчатись треба було 3 роки студентам, а далі вони розпочинали працювати у школах, училищах чи продовжували освіту для заглиблення в наукову діяльність. Цікаво, що спочатку університетська освіта заборонялась після завершення вчительських інститутів. Зауважимо, що кількість вихованців інституту сягала близько 75 осіб. Більшість навчалась за державні кошти. Міністерство народної освіти за рік освіти одного студента витрачало 150 рублів. Платна основа для здобувачів коштувала 60 рублів, з яких 10 рублів були за навчання, а 50 рублів – проживання в гуртожитку. Отримувати освіту могли лише православні парубки переважно з 16 до 26 років. Бюджетники обов'язково повинні були

відпрацювати за отриманим фахом 6 років, або виплатити у державний бюджет від 450 рублів. Перший семестр розпочинався з вересня і тривав до червня включно. Часу на відпочинок було не багато (декілька тижнів взимку та 2 місяці влітку). З 1876 р. викладачі мали дотримуватись Інструкцій відносно обсягу і методів викладання навчальних предметів. Освітні програми рекомендувались Міністерством народної освіти. Дисципліни для вивчення були здебільшого обов'язковими (Закон Божий, педагогіка, російська мова, чистописання, історія, географія, математика, фізика, природнича історія, креслення). До 1897 р. існували факультативи з ручної праці, співів, гімнастики. Контролі знань проводились у формі письмових самостійних робіт, опитувань, практики (Курок, 2022, с. 12–15; Дем'яненко, 2010, с. 36–81).

Повсякденне життя студентів Глухівського учительського інституту (1874–1917 рр.) було нелегким. Зауважимо, що у кімнатах гуртожитку та класах не вистачало світла та свіжого повітря (відсутня штучна вентиляція). Вихованцям видавали білизну, верхній одяг, взуття гарної якості. Щосуботи вони отримували чисту постіль, приходив перукар. Стипендіальне забезпечення на 1906 р. становило 12 карбованців 50 копійок. За ці кошти реально було винаймати квартиру за потреби та харчуватись. Розпорядок дня наступний: підйом та молитва (до 7 ранку); чаювання, повторення домашніх завдань (до 9 ранку); 3 уроки, сніданок (до 12:30); ще 2 заняття (до 14:30); гімнастика, обід, відпочинок на подвір'ї (до 17 вечора); виконання домашньої роботи, молитва та вечеря (лише чай і хліб), відбій (до 23:00). Як бачимо, харчуванню та відпочинку студентів не приділяли багато уваги і часу. Зате релігійному вихованню здобувачів педагогічної освіти відводили чільне місце. Молитви читались зранку та ввечері, перед кожним прийомом їжі, початком занять. Зачитувати мав хтось із вихованців. Кожної неділі та перед релігійними святами проводились богослужіння. У приміщенні інституту була церква, де у хорі співали студенти. Дячками також були вихованці й навіть отримували кошти за це 36 карбованців у рік. Кожного року всі здобувачі освіти мали обов'язково сповідуватись (Дем'яненко, 2010, с. 117).

Для вступу потрібно було скласти єдиний іспит. Якщо парубок завершив навчання

у гімназії чи духовній семінарії, то могли зарахувати до інституту автоматично. На вступних іспитах, за спогадами О. Карпекіна – випускника Глухівського учительського інституту 1910 р., наголошували на великій ролі обізнаності у філософських питаннях християнського віровчення, вмінь співу. Під час його навчання Закон Божий викладав А. Міловидов, якого очевидець схарактеризував, як людину з високим рівнем підготовки. Однокурсники Карпекіна були не лише українці, а й росіяни та білоруси, що свідчить про поліетнічність здобувачів закладу. Вік їх уже був не 16–26 років, а «від юнаків до сімейних» (Крижанівський, 2021, с. 108–112; Крижанівський, 2017, с. 310–312).

Матеріальне забезпечення науково-педагогічних працівників закладу було невелике. Відмітимо, що станом на 1900 р. вони отримували в рік близько 1200 рублів, а вчителі Глухівської чоловічої гімназії – від 1500 до 2500 рублів. Трудовий стаж, звання в інституті не бали до уваги. При нагоді педагоги Глухівського учительського інституту звільнялись та йшли працювати у гімназії чи училища, оскільки так покращували своє матеріальне становище у діапазоні від 10 до 100%. Як би там не було, але навіть з найнижчою зарплатою викладачі мали можливість високого рівня життя, адже Глухів було і залишається невеликим містом, де ціни на товари та послуги посередні (Крижанівський, 2018, с. 246–248).

У системі навчальних курсів інституту історія не була пріоритетною. На її вивчення відводилось у 1891 р. усього 180 годин на навчальний рік, тоді як на російську мову – 360, арифметику – 330, а креслення та природознавство – 300. Упродовж 1906–1907 рр. відбувся перехід від урочної системи до лекційно-репетиторської. Використання карт та атласів практикувалось в інституті, зокрема із всесвітньої історії популярними були атласи Н. Тарнау. Із російської історії було 27 карт Н. Торнау. На заняттях ґрунтовно аналізували біографії відомих історичних діячів, котрі мали бути еталоном для вихованців. Поступово поширення набувають причинно-наслідкові зв'язки подій, а роль окремих особистостей для суспільства зменшується. Викладалась ще й методика з 2 класу, як складова нової історії. 1912 р. кількість практичних робіт з методики урізали з 3 до 2, а 6 вільних тижневих годин замінили

Законом Божим, російською мовою, педагогікою і навіть історією. До речі, з методики викладання історії 1912 р. вийшов перший посібник, автором якого був Д. Марков, викладач Феодосійського учительського інституту. Учений комітет Міністерства освіти відразу ухвалив рішення щодо використання цього посібника всіма іншими закладами підготовки майбутніх учителів. У Глухівському учительському інституті 1909 р. було відкрито педагогічний музей. З 1911 по 1917 р. науково-методичної літератури збільшилось у ньому з 311 до 1933, а наочних посібників з 243 до 429. У методичних комплексах містилась інформація про різницю науки історії з дисципліною, співвідношення загальноросійської та всесвітньої історій, рекомендації до структурних наповнень курсів, методи викладання історичного матеріалу, рекомендації щодо вибору посібників для вихованців, необхідність візуалізації тем та інше. Тематичне наповнення освітніх програм з історії наступне: країни Близького Сходу, Греція, Рим; середні віки в Європі (криза феодальної системи та виникнення нових централізованих держав, хрестові походи); нова історія (Реформація та Контрреформація, Англійська та Французька революції тощо); окремо російська історія (від Київської Русі до середини XIX ст.). Особливості суспільно-політичного та культурно-освітнього процесів України ігнорувались та не висвітлювались взагалі. Успішність слухачів 1891–1904 рр. з історії на 1 курсі – 60,4%; 2-му – 88%; на 3-му – 79,75% (Крижанівський, 2017, с. 310–312).

Популярними методами навчання були словесні, практичні та наочні. Дореволюційні історичні методики – евристичні (дискусія та спільне узагальнення) та акраоматичні (лекції). Форми робіт: індивідуальні та групові (бесіди, міні-конференції, контрольні роботи, екскурсії). На заняттях з історії використовували інформаційні ресурси, тобто документальні джерела (хрестоматії), які здобувачі аналізували, порівнювали, робили висновки. У дореволюційній бібліотеці Глухівського учительського інституту було 10–12 таких хрестоматій з європейської та російської історій (Крижанівський, 2017, с. 310–312; Гриценко, 2014, с. 249–252).

Педагогічна практика студентів починалась з 10 вересня по 10 жовтня – спостереження зароботою вчителів шкіл, училищ; опис у щоденниках;

з 11 жовтня – 1 квітня – пробні уроки (розробка конспектів та проведення); з 1 листопада по грудень – звітні уроки в обов'язковій присутності директора інституту. Педагогічна, методична підготовка та результативність практик для здобувачів закладу явно були високими, оскільки це засвідчує аналіз конспектів їх пробних уроків. Вихованці Глухівського учительського інституту успішно поєднували дидактичні принципи і правила, реалізовували логіку етапів уроків, демонстрували свої навички для формування необхідних знань у учнів. Цікаво, що аналіз проведених уроків студентів відбувався на спеціальних конференціях. Музейна практика була з 3 курсу, а запровадили її у 1910–1911 рр. Робота в музеях відбувалась з 17 до 19 години упродовж навчального року щодня. Студентів об'єднували у групи для огляду та порівняння навчально-методичних посібників, довідників, складання бібліографічних покажчиків з предметів інституту. Все це виконували у формі рефератів, котрі подати треба було до 1 березня. Їх зачитували на звітних конференціях та обговорювали переваги і недоліки опрацьованої літератури. Протоколи таких засідань роздавали вихованцям інституту, як методичні рекомендації. Кращі реферати здобувачів друкували в Щорічнику Глухівського учительського інституту, зокрема за 1912 р. Кожен навчальний рік завершувався іспитами. Якщо їх не склали, то могли не перевести на наступний курс. Відмінників відзначали дипломами, медалями. По завершенню навчання випускники могли викладати всі наявні предмети у міських училищах, школах (Дем'яненко, 2010, с. 176–183; Гриценко, 2014, с. 249–252).

Основними проблемами викладачів щодо успішної підготовки майбутніх учителів були: революційний переворот, вимоги керівництва освіти щодо термінових методичних новацій, зменшення бюджетних місць для здобувачів, низьке матеріальне забезпечення працівників інституту (у порівнянні з учителями шкіл, училищ), обов'язкова наукова робота педагогів (написання статей, підручників, друк у Щорічниках Глухівського вчительського інституту) та інше. До того ж, станом на 1900 р. вихованці були не задоволені тотальною русифікацією. Відомо, що вони навіть наполягали на введенні української мови, історії та літератури. Заробітні плати викладачів інституту дещо вирости у 1912–1913 рр. відповідно до законопроекту

Державної Думи про реформування учительських інститутів (Дем'яненко, 2010, с. 102–105).

Історичні компетентності випускників Глухівського вчительського інституту (1874–1917 рр.) охоплювали усі предметні складові (хронологічні (знання дат), просторові (орієнтування в просторі (карти, атласи)), інформаційні (опрацювання джерел історичної інформації), мовленнєві (усні та письмові відповіді), аксіологічні (оцінювальні вміння), логічні (аналіз, пояснення, формулювання власних суджень)). Поглиблення їх знань розпочиналось із вступних іспитів, де з 1884 р. замість «білетної системи екзаменів» запровадили фронтальні бесіди з групою абітурієнтів. Це було щось на зразок змагань, де кожен намагався отримати першість і більше розповісти. Під час освітнього процесу студентів спонукали до досліджень та практичної реалізації своїх знань. Нині обізнаність учителів-істориків аналогічна. Крім професійних компетентностей зараз необхідні навички роботи з цифровими технологіями, вміння відстоювати власну громадянську позицію та виховувати культурних особистостей, патріотів своєї держави Загалом, Глухівський учительський інститут проіснував до 1917 р., а з 1920 р. переоформився у педагогічний інститут. Тривалість навчання стала 4 роки. Навантаження на здобувачів збільшилось, а 4 курс повністю був присвячений педагогічній практиці. Обов'язкові предмети відтоді: політична економія, історія соціалізму, історія філософії, логіка, експериментальна психологія, етика, історія культури тощо. Релігійне виховання замінили на політичне (Курок, 2020, с. 233–237).

Таким чином, Глухівський учительський інститут (1874–1917 рр.) – перший заклад з підготовки учителів в Україні. Викладачі постійно намагались готувати компетентних, всебічно розвинених та культурних особистостей. Методики їх навчання, форми і види робіт на заняттях подібні до нинішніх. Результативній фаховій підготовці періодично заважали перенасиченість релігійним та політичним вихованням, суворий контроль студентів, але такі були вимоги того часу. Заклад неодноразово змінювався, але і нині продовжує якісно готувати майбутніх педагогів та науковців. 25 жовтня 2024 р. буде рівно 150 років з дня його відкриття.

Список використаних джерел:

1. Белашов В.І. Історіографічна традиція та джерельна база вивчення історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (1874–2014 рр.). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. Вип. 2. С. 39–51.
2. Глуховський учительський інститут и учительские семинарии. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1907 год. Київ. 1908. 28 с.
3. Гриценко А.П. Історія впровадження методики використання інформаційних ресурсів у практику навчання історії у вітчизняних школах на рубежі XIX–XX ст. *Сіверщина в історії України*. 2014. Вип. 7. С. 249–252.
4. Дем'яненко Н.М., Кравченко І.М. Учительські інститути в системі педагогічної освіти України (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Київ: Фенікс, 2010. 510 с.
5. Житецкий И. Биография и труды Михаила Ивановича Демкова. *Педагогический сборник*. 1900. 138 с.
6. Крижанівський В.М. Історія в системі навчальних дисциплін Глухівського учительського інституту (1874–1914 рр.). *Сіверщина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 310–312.
7. Крижанівський В.М. Повсякденне життя вихованців Глухівського учительського інституту в 1874–1914 рр. *Сіверянський літопис*. 2021. Вип. 2. С. 107–114.
8. Крижанівський В.М. Соціальний та професійний портрет викладачів історії Глухівського учительського інституту (1874–1917 рр.). *Сіверщина в історії України*. 2018. Вип. 11. С. 245–246.
9. Курок О.І., Гриценко А.П. Досвід формування професійної компетентності майбутніх учителів історії в Глухівському учительському інституті у 1874–1917 роках. *Сіверщина в історії України*. 2020. Вип. 13. С. 233–237.
10. Курок О.І., Гриценко А.П. Організація фахової підготовки майбутніх педагогів у Глухівському учительському інституті в 1870-х роках. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*. 2022. Вип. 50 (3). С. 12–24.
11. Овчаренко Ф.Д. Спогади. Київ. 2000. 230 с.
12. Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии Глуховского учительского института и учительских семинарий за 1893 год. Киев: И.Н. Кушнерев. 1894. С. 5–14.

References:

1. *Bielashov, V.I. (2014). Istoriohrafichna tradytsiia ta dzherelna baza vyvchennia istorii Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka (1874–2014 rr.) [Historiographic tradition and source base for the study of the history of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (1874–2014)]. Istorychni studii suspilnoho prohresu – Historical studies of social progress, 2, pp. 39–51 [in Ukrainian].*
2. *Demianenko, N.M. & Kravchenko, I.M. (2010). Uchytelski instytuty v systemi pedahohichnoi osvity Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): monohrafiia [Teacher's institutes in the system of pedagogical education of Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century): monograph]. Kyiv: Feniks, 510 p. [in Ukrainian].*
3. *Hlukhovskiy uchytselskiy ynstytut y uchytselskye semynaryy. Otchet popechytelia Kyeveskoho uchebnoho okruha o sostoianyyu uchebnykh zavedenyi okruha za 1907 hod [Glukhovsky teacher's institute and teacher's seminaries. Report of the trustee of the Kyiv educational district on the state of educational institutions of the district for 1907] (1908). Kyev, 28 p.*
4. *Hrytsenko, A.P. (2014). Istoriia vprovadzhennia metodyky vykorystannia informatsiinykh resursiv u praktyku navchannia istorii u vitchyznianykh shkolakh na rubezhi XIX–XX st. [The history of the introduction of the method of using information resources into the practice of teaching history in domestic schools at the turn of the 19th and 20th centuries]. Sivershchyna v istorii Ukrainy – Severshchyna in the history of Ukraine, 7, pp. 249–252 [in Ukrainian].*
5. *Kryzhanivskiy, V.M. (2017). Istoriia v systemi navchalnykh dystsyplin Hlukhivskoho uchytselskoho instytutu (1874–1914 rr.) [History in the system of educational disciplines of the Glukhiv Teacher's Institute (1874–1914)]. Sivershchyna v istorii Ukrainy – Severshchyna in the history of Ukraine, 10, pp. 310–312 [in Ukrainian].*
6. *Kryzhanivskiy, V.M. (2021). Povsiakdenne zhyttia vykhovantsiv Hlukhivskoho uchytselskoho instytutu v 1874–1914. [Everyday life of pupils of the Glukhiv Teacher's Institute in 1874–1914]. Siverianskyi litopys – Severyan Chronicle, 2, pp. 107–114 [in Ukrainian].*
7. *Kryzhanivskiy, V.M. (2018). Sotsialnyi ta profesiynyi portret vykladachiv istorii Hlukhivskoho uchytselskoho instytutu (1874–1917) [Social and professional portrait of history teachers of the Glukhiv Teacher's Institute (1874–1917)]. Sivershchyna v istorii Ukrainy – Severshchyna in the history of Ukraine, 11, pp. 245–249 [in Ukrainian].*
8. *Kurok, O.I. & Hrytsenko, A.P. (2020). Dosvid formuvannia profesiinoi kompetentnosti maibutnykh uchyteliv istorii v Hlukhivskomu uchytselskomu instytuti u 1874–1917 rokakh [The experience of forming the professional competence of future history teachers at the Glukhiv Teachers' Institute in 1874–1917]. Sivershchyna v istorii Ukrainy – Severshchyna in the history of Ukraine, 13, pp. 233–237 [in Ukrainian].*

-
9. Kurok, O.I. & Hrytsenko, A.P. (2022). Orhanizatsiia fakhovoi pidhotovky maibutnikh pedahohiv u Hlukhivskomu uchytelskomu instytuti v 1870-kh rokakh [Organization of professional training of future teachers at the Glukhiv Teachers' Institute in the 1870s]. *Visnyk Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka – Bulletin of the Glukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko*, 50, (3), pp. 12–24 [in Ukrainian].
10. Otchet popechytelia Kyevsokoho Uchebnoho Okruha o sostoianyy Hlukhovskoho uchytelskoho ynstytuta y uchytelskykh semynaryi za 1893 hod [Report of the trustee of the Kyiv Educational District on the state of the Glukhovsky Teachers' Institute and Teachers' Seminaries for 1893] (1894). Kyev: Y.N. Kushnerev, pp. 5–14.
11. Ovcharenko, F.D. (2000). Spohady [Memoirs]. Kyiv. 230 p. [in Ukrainian].
12. Zhytetskyi, Y. (1900). Byohrafiya y trud Mykhayla Yvanovycha Demkova [Biography and works of Mikhail Ivanovich Demkov]. *Pedahohycheskyi zbornyk – Pedagogical collection*. 138 p.